

NEMES IFJAK, ESZMÉNYI „CULTA” HÖLGYEK

Olaszó irodalmi hősök a felvilágosodás magyar irodalmában

B E N C E E R I K A

Fábri Anna¹ hívja fel a figyelmet arra a Bessenyei-színműben elhangzó mondatra, amely a XVIII. század utolsó harmadában a különlegesség erejével hatott: „Lucinda, hozz egy könyvet!” Szidalisz, *A filozófus* (1777) társasági élet „hívságaitól”, lelki-tartalmi ürességétől megcsömörlött kisasszonya mondja ezt szolgálójának. Hogy az 1700-as évek végén mennyire más – az intellektuális tartalmaktól távol eső – társadalmi szerepet írt elő a közvélemény még az úri kisasszonyoknak is, azt erőteljes kontúrokkal rajzolják meg előttünk a korszakban keletkezett eredeti magyar művek, többek között a már idézett Bessenyei György vagy Csokonai Vitéz Mihály színművei, illetve Kármán József regénye. A *Lais vagy az erkölcsi makacs* (177?) című Bessenyei-vígjáték hősnője számára a meggondoltságon, az esélyek mérlegelésén és a tudatos választáson alapuló életvezetés nemhogy nem előnyt, hanem egyenesen hátrányt jelent a más mechanizmusok működtette világban: „nagy esztét” negatívumként róják fel. A másik Bessenyei-hősnő, Szidalisz magatartását, illetve felfogását nemcsak édesanyja kifogásolja, de Lucinda, a tanulatlan és az életet csak természeti-biológiai sajátosságaiban értelmező szolgáló is megütöközik rajta. Rozáliát, Csokonai hősnőjét pedig egyenesen kigúnyolják a *Tempefői* faragatlan-bárdolatlan világában. A korabeli közösségi normák ugyanis a nőnek egyfajta vegetatív szerepet írtak elő: „A’ férjfi bűn egész világot szaggatja... / Az aszszony tsataráz, ’s bölcsőjét ringatja. / Érdeme, hibája magához képest van / Férjfiakból áll az ostor e’ világban.”² A családi kötelékekből csak a társasági összejövetelek jelenthettek kilépést számukra. Angyélika, *A filozófus* – Szidalisz mellett – másik központi nőalakja, például így mentegetőzik testvére, Párménio előtt, amikor az a felszínes szórakozás, tulajdonképpen az üres, haszontalan életmód miatt rója meg: „Szeretsz-é bályám? szeress, hid’ el, nints rossz szívem, az

életemet is oda adnám érted, olj hiv testvéred vagyok; de, hogy ártatlanul vigadni kívánok a' világban, azért ne neheztelj reám. Isten, természet adták nekünk a' jót, miért vetném azt meg, mit az Isteni gondviselés vigasztalásomra teremtett? tudod, hogy az emberek szereteti leg-édeseb' 's legnemeseb' erkölts a' földön.”³

A bemutatott közösségi formák azonban – a műveltségi összetevők hiányából kifolyólag – a kicsit is öntudatos és a hasztalan multságokon túl szellemi tartalmakat, megnyilatkozásokat is kereső „culta” kisasszonyok számára (lásd Szidalisz helyzetét *A filozófusban*, vagy Rozáliáét Csokonai *Tempefőijében*) nem jelenthetnek elviselhető életteret. Lais – akinek kegyeciért hárman is versengenek, mégis reménytelennek látja sorsa alakulását – elsősorban az „okosság” személyiségjegyét kéri számon kérőitől: „Többet tesz, higj nékem, végre az Okosság; / A' tűz el-enyészik, 's ez lesz állandóság.”⁴ Hasonló feltételekhez köti saját sorsa boldogulását az „unalommal magát étető” Szidalisz is. Amikor édesanyjának, Eresztrának, arról beszél, hogy olyan férfihoz szeretné kötni az életét, aki belső tulajdonságaiért és nem külső „tekintet”-ért szereti, nemcsak a művelt, felvilágosult szellemiségű férfi ideálképét rajzolja meg előttünk, hanem annak a szabad és öntudatos nőnek is felvázolja karakterjegyeit a korabeli viszonyok közepette, aki a családon belül sem a férj tulajdona, imádatának tárgya vagy kedvenc játékszere, hanem egyenrangú társa. „Ne imádjon engemet, a' ki el-akar venni. Nem illik a' nagy születéshez”⁵ – mondja. A képmutatást, a számítást és az esztelen rajongást kiiktató társ-kapcsolatban mindenekelőtt annak az erkölcsös, de boldogságot is jelentő életnek a feltételeit látja, amelynek megléte vagy hiánya olyannyira foglalkoztatta a XVIII. század etikai értelmű gondolkodását, és amely problematika rendkívül erőteljes formában az egész Bessenyei-életművet is áthatja. Fábri Annának *A filozófus* kezdő soraira vonatkozó észrevételét kissé eltúlozva állíthatjuk (amennyiben a magyar felvilágosodás irodalmának kezdete a Bessenyei-életműben jelölhető ki), hogy a XIX. századi magyar irodalom tulajdonképpen az idézett mondattal kezdődik: „Lucinda, hozz egy könyvet!”⁶

Bíró Ferenc⁷ felvilágosodáskutató állapítja meg, miszerint a XVIII. század 70-es éveiben jelentkező magyar írónemzedékre nagyfokú világnézeti bizonytalanság, ideológiai holdudvar jellemző, hiszen az elavult és követhetatlenné vált barokk világgép felbomlását követően nem alakultak ki egy új világszemlélet határozott etikai-eszmei komponenci. Erre az okra vezethető vissza az a költészet terén mutatkozó sajátosság is, amelyet Szegedy-Maszák Mihály⁸ az egységes költői világgép, a „megreformált ideologikum” hiányának nevez a felvilágosodás irodalmában, és – véleménye szerint – csak a romantika, benne Vörösmarty-életműve teremti újjá ezt a mozzanatot. Amíg a vallásos világgép kollektív jelentőségű tartalmakat érvényesítve szublimálta az egyéni életveze-

tés etikai-ideológiai dilemmáit, addig a felvilágosodás korában az e világi, egyéni boldogság kérdéseire terelődött a figyelem. Az „önreprezentáció” ideje érkezett el, miként Fábri⁹ nevezi meg ezt a jelenséget. Nem csoda, hogy mind Faludi Ferenc, mind Bessenyei György (mint a felvilágosodás két reprezentáns alakjának) életművében terjedelmes részt foglalnak el a gondolati tartalmakat kifejező irodalmi műfajok. A világból való – olvasás kínálta – kivonulás lehetősége e viszonyok közepette a lázas útkeresés léthelyzetét, az élet nagy kérdéseivel szembenező magatartásmintát jelentette. Elég csak megvizsgálunk Bessenyei filozófus-alteregójának, Párméniónak az alakját. A *filozófus* harmadik felvonásának hatodik jelenetében egyedül, olvasás közben találjuk. Az olvasás momentuma különös hangsúlyt kap a jelenetben; a szereplő egzisztenciális helyzetét megjelenítő cselekvésmozzanat. Párménió – miként azt ki is fejtí – a könyvektől valamiféle választ remél az őt foglalkoztató megválaszolatlan kérdésekre. Tőle tudjuk meg, hogy filozófusok, vitézek és tanácsosok műveit forgatja, tehát a bölcséleti próza és a szépirodalom, a történet-, had- és jogtudomány egyaránt érdeklődése tárgyát képezi. Nem marad adós sem a szerzők, sem az ideáiként megnevezhetők névsoraival. Ezek Kopernikusz, Descartes, Locke, Robinet, Euripidész, Szophoklész, Racine, Corneille, Bacon, Richelieu, Colbert, illetve Savoyai Eugén, Turenne, Malborough, Montecuccoli és Hunyadi. De a vígjátéki dialógus során említésre kerül még Manethón, „Egyiptiziai író” és műve, az „*Egyiptiziai mesék*”, valamint Rousseau neveléstana. Párménió és Titzius a történelem alakulásfolyamatát áttekintő – Pontyi műveletlenségét leleplező – beszélgetése viszont arról győz meg bennünket, hogy mindkét ifjú jártas a történettudományban, de a vitát hallgató többiek számára sem érdektelen és ismeretlen a téma. A társasági életet és a kivonuló magányos, de intellektuális magatartást mint az előbbi életmódnak a kritikáját középpontba helyező Bessenyei-színmű alapkonfliktusáról a cselekmény előrehaladtával egyre inkább kiderül, hogy álprobléma, hogy nem igazi ellentét. A divatmajmoló és látszólag könnyelmű életmódot folytató társaságról is megtudjuk, hogy tagjait éppúgy foglalkoztatják az élet nagy kérdései mint Párméniót, és a lehetséges megoldások után ők is éppúgy a könyvekben kutatnak mint a filozófus, csak épp az így – az eltérő világszemléletet reprezentáló hagyományból és az aktuális világnézeti alap hiányából – kialakuló ismereti zűrzavart és többértelműséget másként dolgozzák fel: Angyélika, Titzius, Berenisz, Lilisz a társasági életmód mozgalmasságával leplezi bizonytalanságát, míg Párménió és Szidalisz az elzárkózást, a kivonulást választja. Hogy pontosan milyen lényegi kérdések is zaklatják, azt Párménió a nevezetes olvasási jelenet előtt már kifejtette „(. . .) Ugyan minek tsavargok én ebben a’ zajos világban? (. . .) Hát ez a’ nagy természet, mely itt zúg körülünk, mitsoda rendel és kerekkel foly? ki foghatja meg ennek hatalmas

alkotóját? Teremtő Isten! be kimondhatatlan nagyság vagy te. Természeti okoskodásom szerint csak ezt foghatom meg rólad, hogy megfoghatatlan Isteni valóság vagy, és örökké élsz.”¹⁰ „A ’minden’ egy törvénye utáni sóvárgásban egy új metafizikai rendszer igénye nyilatkozik meg, de immár olyan rendszeré, amelynek a gondviselő Istent és a testi meghatározottságú ember fogalmát kell a maga rendjébe illesztenie”¹¹ – állapítja meg Bíró Bessenyei ideológiai-világnézeti útkeresésének „spinozista” jellegzetességét. Az alterego-Párménio tévelygéseiben nem nehéz felismerni a fiatal Bessenyei dilemmáit.

Szidalisz ugyan nem nevezi meg a könyvet, amelyet olvasni szándékozik, de épp bizonytalanságából kifolyólag („A’ mellyik eléb’ kezedbe akad”) és Lucinda nemtetszéséből („Mitsoda könyvet parancsol a’ kis-asszony?”¹²) következtethetünk arra, hogy sokat és több könyvet olvas (a könyvek, a könyvtár[?] mintegy természetes környezetét képezik életének), s hogy olvasmányai nem azok a kisasszonyokat szórakoztató szerelmes olvasmányok, amelyeket Lidás szolgáló csen el tőlük a maga szórakoztatására. Szidalisz, aki Lucinda meglátása szerint „mindent akar, semmi sem kell; sóhajt, búsul, gondolkodik”¹³, feltehetően éppúgy nem találja az őt foglalkoztató lényegi kérdésekre olvasmányaiban a választ („nem kell könyv, mihaszna olvasok”¹⁴), mint Párménio. Ezek a kérdések nem ontológiai természetűek, nem a viláértelmezés teológiai vagy teleológiai lehetőségeit érintik mint Párméniónál, hanem individuálisak, az egyéni boldogság mibenlétére kérdeznak rá elsősorban. A nyughatatlan keresés, a bizonytalanság, a harmónia utáni vágy és a társadalmi életből való kiábrándulás azonban közelíti egymáshoz álláspontjukat. Ezért Szidalisz szinte azonnal reagálni tud Párménio hasonló tartalmakat kifejező gondolataira („Mentül tovább tanulok, olvasok, annál inkább’ látom, hogy semmit sem tudok, és semmit a’ tsupa természetben meg-nem foghatok”¹⁵) és ismeri fel benne azt a „filozófusi szeretetet”, amelyről – a közvetítő szerepet vállaló – Angyélika beszél neki, annál is inkább, hiszen Párménio már elsen, véletlen találkozásuk alkalmával kifejti, hogy a nőt a férfi társának, egyenrangú szellemi-intellektuális partnerének tekinti: „Ti röviden szoktátok azt kimondani, a’ mit mi hosszan nyújtunk; de ti is csak azt érezitek, gondoljátok kitsiny formában, a’ mit mi nagyban, és mindenben hasonlóul nemesek, vagy gyengék vagytok, mint mi.”¹⁶ Bessenyei rendkívül felvilágosult nőszemléletére utalnak ezek a sorok abban a korban, amikor vita folyt arról, szabad-e olvasniuk, és ha igen, milyen könyveket vehetnek kézbe a nők. Persze, ha egyáltalán elsajátították az olvasás tudományát annak ellenére is, hogy iskoláztatásuknak, képzésüknek ügye csak ritka egyéni vélemények, kezdeményezések (pl. Ányos Pál, Bárány Péter és Pálóczi Horváth Ádám röpiratai, Kármán József programírása az *Urániában*) tárgya volt. Egyébként listák jelentek meg arról, milyen könyvek ajánlatosak nőolvasók számára. (Fábi Anna *A Nemes Kisasszonyoknak* [1784] című kiad-

ványt említi.¹⁷⁾ Egy Alexovits Vazul¹⁸ nevű hitvédő pedig még 1792-ben is „a könyvek szabad olvasása”-tól védte nevezetes vitáiratában hit- és nemzet-társait, ezért támadta az irodalmat, többek között Bessenyeit is.

Szidalisz és Lucinda könyvekről és az élet minőségéről folytatott – a szolgál által csipkelődést, az úr részéről bizonytalanságot és unalomérzést tartalmazó – párbeszédének paralelét ismerhetjük meg Párménio és Lidás dialógusában rögtön az első felvonás harmadik jelenetében:

„LIDÁS, fel-ijjedve.

Mit parantsol az úr?

PÁRMÉNIO.

Eredj, hozz-ki nekem az oldal szobámból egy könyvet.

LIDÁS.

Alázatos tudatlansággal kérem az urat, mitsoda könyvet hozzak?”¹⁹⁾

A két szinte azonos tartalmú úr-szolga párbeszéd nemcsak Párménio és Szidalisz szellemi rokonságát, életfelfogásának hasonlatosságait mutatja be, de irodalmi ízlésük és a külföldieskedő, divatmajmoló társaságról szóló véleményük azonosságait is. Lucindától tudjuk meg, hogy Szidalisz – Berenisszel ellentétben – nem tud sem a kínálkozó lehetőségekkel (feltehetően az úri társaságba tartozás házasságkötésre vonatkozó előnyeivel), sem saját személyiségének, társadalmi helyzetének kiválóságaival-kiváltságával élni: „Tzifra, szép, okos, gazdag, s’ nem kell a’ világ. Ki éllyék hát köztünk, ha az ilyenek nem élhetnek?”²⁰⁾ (Hasonló okok miatt gúnyolódik Kolumbina, Lais szolgálója is kisasszonya életelvein.) Hogy milyen is az a társasági élet, illetve magatartás, amelytől Szidalisz idegenkedik és távol tartja magát, azt a paralel párbeszédben Párménio mutatja be. Ezek szerint „a’ sok kis-asszony” örökké szíveket vadászik, hasztalanságokról cseveg és mások titkait fürkészi, emellett cifra ruhákban páváskodva csak a külleméről ítéli meg az embert, pedig – mondja Párménio – „ha kényes ruháját a’ juhásznémra adom, azon is épen úgy meg-áll, mint ő rajta”.²¹⁾ (A filozófus rendkívül felvilágosult szemléletéről tanúskodó megállapítás ez; egyáltalán nem a származással, illetve anyagiakban méri a személyi kiváltságot.) Az „ifjú legény” pedig félig letűrt szárú „Anglus tsizmát” húz fel, haja, nyakravalója is ormótlan, cicomás, ezzel kérkedik, nem egyéb kiváló tulajdonságaival. Csokonai Tempefőijében Serteperti viselete szinte megegyezik *A filozófus* Liliszéével, „hosszú tetejű kalapba, térdig érő bőv anglus kaputrokba, három nagy gallérba, szarvasbőr bugyogóba, letűrt szárú nagy bőv csizmába, felfrizírozva, egy nationalspiel a kezébe”²²⁾ jelenik meg előttünk. A *Karnyóné* nevetséges divatmajmolója, Tiptopp, pedig kaputját hátul begomboltan, csizmáját a hóna alatt hordozva érkezik a bécsi és a párizsi újmódiról, többek között arról az „egész lepedők”-et²³⁾ igénylő nyakravalóról is, amelyről Pár-

ménio is megjegyzi a Bessenyei-színműben: „azt gondolnád, egész abroszt kötött oda”²⁴ viselője.

Lucinda *A filozófus* női szolgálója csupán olyan értelemben és annyiban primitív alak, ahogy és amennyire azt alacsony származása, a művelődést, tanulást lehetetlenné tevő társadalmi helyzete igazolja. Egyébként találékony, egészséges ételszemléletű, célratörő leányzó, aki inkább kigúnyolja az úri társaság álszemérmes, képmutató viselkedésmódját, de Szidalisz önemésztő attitűdjét is, mintsem utánozni szeretné. Még Szidalisz és Berenisz is megsejti benne a természetszerű egyszerűséget. „a’ te együgyűséged nékem tetszik – te nevettséges állat vagy”²⁵, mondja Szidalisz, s az állat kifejezés inkább az élőlény vagy az asszonyállat értelmében használatos, mintsem sértő jelentésében. Viszont Lidás, Párménio szolgálója, aki ura magatartását, filozófusi attitűdjét és ízlését utánozza, illetve alakítja a maga értelmi szintjéhez, bárdolatlanságában ura torz képe, neveltséges hasonmása lesz. Tehát a Bessenyei-színmű egy bizonyos szinten nemcsak a tartalmatlan életmód, de az öncélú filozofálás, a sehova sem vezető bölcselkedés, okoskodás bírálata is. Lidás, urához hasonlóan, maga is olvas: az értő befogadó szerepét mímeli. Olvasmányainak jegyzékét is megismerjük. Ezek többnyire a XVIII. század ponyvairodalmának darabjai, illetve lesüllyedt irodalmi alkotások, népszerűvé vált olvasmányok. Gyergyai (Gergei) Albert Árgériusáról, a Salamon és Markalf című középkori eredetű beszélgetésgyűjteményről, az ugyancsak középkorból származó Stilfrid és Bruncvik-mondáról, a Nyul története címen kiadott, a XVII.-től a XIX. századig népszerű satirikus ponyvakiadványról, az Álmos-könyvről, Dugonics András *Trója veszedelme* című elbeszélő költeményéről, Charichlea spártai amazon történetéről (Jókai *A kőszívű ember fiai* című regényében is említésre kerül mint nagyon népszerű történet) és Ilosvai Selymes Péter *Toldijáról* van szó. Mindezek Bessenyei szemében eredeti formájukban vagy pedig lesüllyedt, népszerű alakjukban számítanak ízlésromboló műveknek, kiadványoknak. Emellett Lidás „kóság filozófiát” is olvas, Szókratész nevét említi. A filozófussá válás útját, e magatartást (miként ura elveit a maga értelmi szintjének megfelelően értelmezte) az asszonyi ravaszságok ellenszereként választja, és a könyveit is szíve „erössödése” érdekében („ha most Lutzinda be lépne, mindjárt reá se néznék”²⁶) olvassa ronggyá. Persze „egész vitézségé”-ből, állhatatosságából mi sem lesz Lucinda megjelenésével, mi több, komikus (az úri társaság szentimentális érzelmi kitöréseit mímelő) szerelmi jelenetük végén, el is dobja, Lucindának – mint értelmére, egészségére károst – elégetésre ajánlja fel a „zsíroskönyvet” (feltehetően a *Trója veszedelméről* van szó). Lidás olvasmányinak bemutatása ezzel nem ér véget. Az ötödik felvonás hetedik jelenetében – akár urával a felvonás első jelenetében – szerelmes levél írójaként szembesülünk. De míg a filozófusi magatartást részben feladó Párménio

„hideg” szerelmes levelével (Angyélika értékelése) kapcsolatban Szókratész és Platón neve merül fel („Uh! ti kegyetlen piritusok, nyúl históriák, markal-fok!”²⁷ – hangzik Lidás reagálása), addig Lidás Kónyi János szerelmes verseiből másolja a Lucindának szánt sorokat. Bessenyei itt kicsúfolja, mint a rossz ízlés megtestesítőjét mutatja be kora egyik legnépszerűbb költőjét, Kónyit, miként színművében nevezi, az „ország hadi szolgája”-t. (A szaktudományos vizsgálatok szerint Kónyi feltehetően nem szerzett tudomást *A filozófus* személyét gúnyoló kitételeiről.²⁸) Lidás egyébként korábban Gyöngyösi János költeményeit használta e célokra, új szerelmes verseskönyvét viszont a lányoktól lopta el, akik „tsak szerelmeskednek belőlle”. Végül a következő épületes sorokat „rántja-ki belőlle”:

„Tsak téged szeretlek, mig e’ földön élek,
A’ mig bennem piheg, tseng, peng, teng a’ lélek.”²⁹

Bessenyei György *A filozófust* „a’ mind két ágon lévő nemes Magyar Ifjúságnak” ajánlja, a „férjfiú ifjak”-at és a „kisasszonyok”-at egyaránt megszólítva. Ajánló levelében a „valósággal nemesnek lenni” törekvését állítja előtérbe; magyarázata szerint „nintsen e’ világon egy ifjú részirül dicsősségebb dolog, mintha a az nemes erköltsökkel és arany elmével bir”.³⁰ Ehhez tartja út- és példamutató olvasmánynak saját színművét is.

A magyar felvilágosodás irodalmának programírását, *A nemzet csinosodását* író Kármán József elvei nemcsak az irodalom társadalom- és erkölcsformáló szerepét illetően egyeznek meg Bessenyei nézeteivel, de abban is, hogy Kármán ugyancsak kiemeli a női nem szerepét a magyar irodalom alakulása szempontjából. *Az Uránia I. Bézvetésként* ismert programírásában a nőkhöz mint elsődleges befogadói közönséghez fordul: „Nem bántjuk meg a férfiúi nemet, ha azt állítjuk, hogy a szépnem az ízlés uralkodónéja. Lány érzésök hatalmasabban elfogadja mind azt, a mi szép. Nem kételkedünk, hogy egy nemnek tökéletesítése által a másnak is szolgálunk.”³¹ Kármán programírásai az *Uránia* három megjelent számában, 1794-ben és 1795-ben jelentek meg. Ugyanakkor az *Uránia* folytatásokban közölte a *Fanni hagyományai* című regényét, amelyben az imitált (sokáig autentikusnak vélt) női elbeszélő jelenségét teremt meg a magyar irodalomban. Fanni azonban nemcsak naplót ír, hanem olvas is, többek között Gessner *Idilljei*ben talál saját érzelmi állapotával megegyező hangulatokra, képzetekre. Gessner művét Kazinczy fordította magyar nyelvre, 1788-ban jelent meg Kassán *Geszner Idilliumi* címen. Fanninak T-ai magyarul olvas fel Gessnerből. Ez a tény nemcsak arra utal, hogy a lány olvasmányélményekben keres saját lelki állapotával szinkron megfeleléseket, de azt is, hogy a legújabb irodalmi törekvéseket, jelenségeket is figyelemmel kíséri, azaz a környezetben, ahol él, jelen vannak ezek a kiadványok. Fannit azonban spontán elbeszélő tehetség jellemzi: érzelmi túlfűtöttsége, indulatai és szen-

vedélyc kifejezésének, levezetésének talál formát a napló- és levélírásban. Bíró Ferenc³² értelmezése szerint Fanni élete tragédiája nem a Hamupipőke- vagy a Szép Ilonka-szerű szituációból következik, hanem az intellektuális attitűd, azaz a meggondoltságon alapuló életvezetés hiányából. Fannival pontosan az történik, ami miatt a korszak nőügyben felszólaló írói hangot adnak véleményüknek: tehetségének pallérozatlansága és tájékozatlansága miatt nem tudja helyesen felhasználni az élet kínálta lehetőségeket (nem hasznosítja a báró L-nétől kapott ismereteket és intelmeket, T-ai iránti érzelmei is túlnőnek a realitásokon), rosszul méri fel a jelen eseményeit, és jövőjét sem képes megtervezni. Fanni műveletlen és kissé ostoba. Az irodalom funkcióját (mutatja a Gessnerből való felolvasási jelenet) is tévesen értelmezi: nem az irodalmi mű hitelét méri a valósághoz, hanem a valóságot szerető olvasmányai világához igazítani. A felolvasott Daphne–Alexis-jelenetet önmaga és T-ai esetére vonatkoztatja, pontosabban az olvasmánybeli történet érzelmességét szeretőné a valóságba transzponálni. Feltehetően nem is vágyik az irodalom, illetve az elbeszélés (báró L-né előszóban előadott történeteiről van szó) képzeleti-irracionális világából visszalépni a hétköznapi világába (mint ahogy ez egy normál olvasó esetében lejátszódik), illetve az életvezetés józan tartalmait figyelembe venni, hiszen ezzel a meg nem értett, üldözött, szerelmében akadályozott nő fenséges és mártír szerepéről kellene lemondania. Fanni csak annyira szuverén alkotó egyéniség, amennyire ezt a választott irodalmi szerepet a végsőkig érvényesíti, megvalósítja a mindennapi életben is. Vele szemben Csokonai Rozáliája a *Tempefői*ben messzemenően tudatosabb: irodalmat alkotó és befogadó személyiség. Csokonai 1793-ban írta a *Méla Tempefői, avagy Az is bolond aki poétává lesz Magyarországon* című színművét. Főhőse, Fegyverneki Rozália nem pusztán „nemzeti irodalomért buzgó honleány”³³: sokkal több annál. Tehát egy évvel Kármán József nevezetes programírásai és a *Fanni hagyományai* megjelenése előtt alkotja meg a szuverén magyar nőíró, a „poétria” ideálképét. (Az első magyar írónők – Petrőczy Kata Szidónia irodalmi ténykedését leszámítva – is csak néhány évvel később lépnek nyilvánosság elé önálló irodalmi művekkel. Molnár Borbála munkái is 1793-ban jelennek meg.) A *Tempefői* intertextuális kapcsolatkörében nyilvánvalóan ott szerepel Besenyei György *A filozófus* című műve is. Szidalisz azonban csak az érdeklődő befogadó szerepét mondhatja magáénak. Olvasmányai között véletlenszerűen válogat, és azt sem fogalmazza meg határozottan, hogy mit, milyen témákat, tanulságokat keres bennük. Egyetlen konkrét igénye, hogy különbözzék a kérkedő társaság kissé műveletlen, kissé felszínes tagjaitól, s hogy leendő férje a művelt társ személyét ismerje fel benne. Az erkölcsös élet feltételeihez ugyanis Szidalisz felfogása szerint is hozzátartozik a műveltség és az olvasottság. Fegyverneki Rozália olvasóként is öntudatosabb. Tudja mit akar és mit

keres a könyvekben, mi több, nála a befogadáshoz az értelmezés és az értékelés szándéka is kapcsolódik. Ő nem csupán az egyenjogú házastárs, hanem az egyenrangú író társ szerepét szeretné magáénak mondani, tehát a férfiak társadalmi szereplehetőségei mellett azonos kulturális jogokra és lehetőségekre is pályázik. A *Tempefői* első jelenete olvasási jelenet. Rozália Pálóczi Horvát Ádám verseit olvassa. Horváth költeményeiről, de az esztétikai élmény sajátosságairól, az irodalom értékéről is véleményt formál. Mindenekelőtt a költő kifejező erejét, eredetiségét, gondolati-képi gazdagságát dicséri. „Horváth úr Musája olly hatalmas”, legnagyobb értéke azonban, hogy „sok ezer világon keresztül” vezetve olvasóját, „megújul benne a lélek”.³⁴ A Horváth-dalok Rozáliát saját erkölcsi nézeteinek, világszemléletének megfogalmazására ösztönzik. „Hazám nagyjai! mikor tanúljátok meg a virtust s az ész érdeme szerint becsülni?”³⁵ – sóhajt fel, miáltal nemcsak a korabeli társadalmi értékrend hibáira mutat rá, de arra a személyes meggyőződésre is, hogy az egyes ember erkölcsi hovatartozása nem származásánál fogva, hanem érdemei szerint ítéltető meg. Emellett ráérez az irodalom hatástendenciáira, nevelő szerepére, mi több, értékeinek maradandóságára is. „Balgatag világfiak (ti olyan gyönyörűségeken kaptok, mellyek mikor elrepülnek, komor unalmat hagynak magok után. Az én szívem olly édességgel él, mellynek kóstolására megújul, s csak azért hagyja azt félbe, hogy hasznát vegye.”³⁶ A saját egyéni világlátására reflektáló irodalmi élmény ugyanakkor versírásra ihleti, ennél fogva nemcsak az irodalmat értő módon olvasó „culta” kisasszony, hanem az alkotó, a költő nő portréja is formát nyer előttünk. Költeményét (Csokonai *Víg élet a Parnasszuson* című költeményéről van szó) Tempefőinek olvassa fel. Kettejük beszélgetése nemcsak az irodalom dolgaiban jártas személyek gondolatcseréje, hanem verses formában történő kölcsönös szerelmi vallomástétel is. Rozália széles látókörű, tájékozott, értő irodalomkritikus. Véleményformálásában határozott. Saját költői munkásságának megítélésében is objektív, de mindenekelőtt a szerénység ösztönzi arra, hogy Tempefői költői tehetségét a magáénál nagyobbra értékeli. Kettejük világával szemben – akár a mintaként is értelmezett *A filozófusban* – ott van a faragatlan-műveletlen vidéki társaság, első sorban Rozália családja és annak baráti köre. Szidalisz és Párménio csak egy kissé felszínes, de alapjában véve jóindulatú és az ismeretszerzésre nyitott társasággal áll szemben. Fegyvernekiék köre nemcsak bárdolatlan, hanem határozottan rosszindulatú, retardált szellemiségű is. Érdekes, hogy Rozália egyéb olvasmányait, „kised magyar könyvtárát”³⁷ (Szidalisz unalmában tölti a napot könyvei között, Rozália az esztétikai élmény és az alkotói munka adekvát helyszínét találja meg közöttük) a sznob és műveletlen, idegen nyelvű divatkönyvekért (ami nála van az épp a komplementekről szól) lelkesedő Sertepertivel folytatott dialógusából ismerjük meg. Ezek szerint könyvtárában

elsősorban magyar könyvek, Péczeli József, Péteri Takács József, Szilágyi Sámuel művei, illetve fordításai szerepelnek, de ott van könyvei sorában Gyöngyösi István *Porából megéledett Phoenix* című műve és Pálóczi Horváth Ádám *Hunniása* is. Serteperti nemcsak nem hallott róluk, de elolvasni is alig tudja a címeiket. (Feltehetően nem ismeri már jól az anyanyelvét sem.) Rozália tehát a magyar irodalom aktuális jelenségei iránt érdeklődik, legújabb alkotásait és kezdeményezéseit is számon tartja, hiszen olvasmányai között vannak olyanok, amelyek csak néhány éve láttak napvilágot. Péczeli József Voltaire-fordításai, *Henriásának* két kiadása például 1786-ban és 1792-ben jelent meg, Horváth *Hunniása* 1787-ben. Sertepertinek Voltaire-t olvas fel. Pukánszkyne Kádár Jolán³⁸ a felolvasott részletről megállapítja, hogy az a Szilágyi-féle fordításból származik. Serteperti unalmának számos jelét adja és bárdolatlan megjegyzéseknek sorát teszi, míg végül a „Hol kell ezt már nevetni kedves kisasszonykám?”³⁹-féle kérdésével véget vet a kínos felolvasásnak. Rozália hiába próbálja bevonni a jó ügy (a magyar nyelv pallérozásának) szolgálatába. Fejlett esztétikai érzékéről tanúskodó megjegyzése – „a vidámság, az öröm, s a vígság nem mindég a nevetésben áll; s a magát édesdeden múltató szív nem hahotával trombitálja ki kedves gyönyörűségeit”⁴⁰ – sem bírja jobb belátásra beszélgetőpartnerét. Ugyancsak a legbárdolatlanabb szövegkörnyezetbe (Fegyverneki gróf és Serteperti dialógusába) helyez el olyan információkat az író, amelyekből Rozália műveltségének kiterjedéséről, idegen nyelvű tájékozottságáról értesülünk. Az apa elbeszélése szerint egyszer idősebb lányát is, hogy „okosabbodjon”, német társaságba vitte, ahol azonban az hamarosan megismerkedett egy berlini professzorral, akivel „legtöbbet fecsegtek valami Gellértről”.⁴¹ Christian Fürchegott Gellert kapcsán véli úgy Serteperti, hogy bizonyára a Gellért-hegyről kérdezősködött a „világ tudósa”. Ugyanezzel a berlini professzorral folytat vitát arról Rozália, hogy *A tavasz* című verset Lessing írta-e. Ezt a beszédet értelmezi úgy a gróf, hogy a „politikus professor” azt mondta lányának, „nem lesz ing”. Megjegyzése, „nem lesz, nem lesz ing – hát gatyá annyival inkább nem lesz”,⁴² önmagáért beszél. Fegyverneki Rozália tehát Gellertet, Lessinget és Kleistot is olvas, de egyéb megjegyzéseiből tudjuk, hogy ismeri Horatiust, Vergiliust és Ovidiust is. Műveltsége és az őt körülvevő társaság faragatlansága között áthidalhatatlan távolság húzódik. Természetesen képezi gúnyolódásuk örökös célpontját. Az apa idősebb lánya könyvtárát „dibdabságnak” ítéli, az olvasást pedig az úri nemhez méltatlan, alantas cselekedetnek tartja. Ez utóbbi érv képezi egyébként Rozália irodalomszerete miatti ellenszenvük alapját is: attól tartanak, a „sem mire kellő holmik”, azaz az eredeti magyar irodalom (amit nézetük szerint „paraszt világ firkált”⁴³) iránti rajongása szégyenére lesz fényes famíliájának. Fegyverneki faragatlan, parlagi nemes, ugyanakkor „derék magyaros ember”,⁴⁴ magatartására inkább

a maradi életelvekhez és a konzervatív művelődési igényekhez való ragaszkodás jellemző, mintsem az ellenszenv, ezért keresheti benne Tempefői is a mecénását. Éva, a fiatalabb Fegyverneki kisasszony azonban meglehetősen rosszindulatúan viszonyul mind nénjéhez, mind annak érdeklődési köréhez. Az irodalmat, a könyveket, többek között alávalóságnak, dibdábságnak, hitványságnak, parasztságnak és szemétnek is nevezi. Véleményébe a valamely területen (itt a műveltségről van szó) alsóbbrendűek kisebbségi érzése, irigysége, az azt pállástoló kevélység, gőg is benne foglaltatik: „A maga hitvány könyveit a magyar alávalónak nevezi, rá se néz, csupa szemétnek tartja. A főrendektől fogya a kapásig, kivévén egyet kettőt az urak közül, a kik a külső nemzeteknek, franciáknak, anglusoknak szokásait éktelen parasztsággal megvetik, s ugyan azon parasztságok miatt csak a könyvekkel való időtöltésben követik őket.”⁴⁵ Ha a korszak (a XVIII. század utolsó harmadának) irodalmát vesszük alapul, akkor itt a tanulatlan-műveletlen Fegyverneki Éva Bessenyei György, Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós, Ányos Pál, Dayka Gábor, Virág Benedek, Szentjóni Szabó László, Batsányi János, Verseghy Ferenc, Kármán József, Kazinczy Ferenc és természetesen Csokonai Vitéz Mihály költészetéről, munkásságáról ítélekezik negatív felhanggal. Erről a magatartásról egy német, Betrieger nyomdász mond élesen elítélő véleményt, mintegy a korabeli magyar kulturális állapotokra is fényt vetve: „Én az urak magyar hazájabeli rendeknek ítéletéből ítélek. Ők az ő nemzeti nyelveket nem szeretik, sőt úgy mondhatom, hogy gyűlölik is, a melly szűgyen, gyalázat a legokosabb XVIII. században.”⁴⁶ Csokonai kimeríthetetlen ötletekkel fokozza a társaság (Serteperti, Fegyverneki Éva, Tökkolopi, Koppóházi) műveletlenségénc mértékéről kialakult képünket. Éva Szuszmirral – meglehetősen leromlott változatú – népmesét meséltet, és abban végtelen gyönyörűséget talál. Serteperti és Fegyverneki könyvekből kitépett lapokat használ pipagyűjtiósnak (Gyöngyösi János verseiről van szó) és Serteperti egy ilyen könyvapról felolvasott versből kihallván, Paphos váráról azt hiszi, pap- vagy pápahúst jelent. Rozáliának, aki vonakodik velük szűgyenszéket játszani, azt tanácsolják, dobja el Pálóczi Horváth Ádám *Holmiját*. Tökkolopi a Tempefői által dicsért Szentjóni Szabó költészetével szemben emeli ki Csikorgó fűzfapoéta – a színmű menetében is elhangzó – „remekléseit” és a *Hunniás* lapjaiba csomagolja a tarokkot. Ezt látva hangzanak el Tempefőinec az egész korabeli viszonyokat összegező és saját poétai mivoltát, egzisztenciális helyzetét bemutató nevezetes mondatai: „Magyar Musák! ha vagytok, látjátok-é millyen időre jutott a magyar nemzet! (. . .) Rémüljetek akik okosabbak vagytok az ilyeneknél! tartsatok tőle, hogy közönségesse ne váljon ez a hazában, s megesmértető jelvé ne legyen a magyarnak. Ha ti még egynéhányan nem csillámlanátok egünkön, közönségesen el lehetne mondatni: hóg az is bolond, ki poétává lesz Magyarországnban.”⁴⁷ Tempefői egyébként

Rozálián kívül még Tökkolopival, Csikorgóval és Musaival folytat irodalmi beszélgetést. Az előző kettő műveletlenségéről könnyedén lerántja a leplet, mindkettejüket nevetség tárgyává teszi. Tökkolopi hallott ugyan Szentjóni Szabó László Bécsben előadott *Mátyás király* című színdarabjáról, de azt nem értéke és nemzeti jellege miatt értékeli nagyra, hanem mert a bécsi közönségnek is megnyerte tetszését. Tempefői ironikus dicséretében, amikor az Apolló és Pán művészete között ítélkező Midasz királyhoz hasonlítja, nem veszi észre a célzást. A költő az elődei dicsőségét megéneklő Zrínyi és az asztala mellett népe költészetében gyönyörködő Attila példáját hozza fel a költészet védelmében – hasztalan. Értelmes szót költészetről, kultúráról Musaival vált. Musai észrevéve Tempefői könyvtárában Rájnis Vergilius-fordítását, azt „gyönyörű munka”-nak nevezi, mellyel „nyelvünk dicsekedhetik”.⁴⁸ A magyar nyelvűség irodalmi programja mellett (Csokonai szócsovéként) Rozália és Musai is többször hitet tesz. Tempefői a magyar irodalom sanyarú helyzetének döbbenetes képével Fegyvernekiék társasága, a *Hunniás*ba tarokkot csomagoló Tökkolopi példája mellett, még egy alkalommal szembesül drasztikus erővel. A klérus magyarellenességéről is képet kapunk, amikor az egyébként becsületes és értelmes, de feljebbvalói parancsát teljesítő Köteles tiszteletesnél mint gyűjtősnak szánt papírt, a *Magyar Museum*, a *Mindenes Gyűjtemény*, Kazinczy *Orpheusa* és a *Pesti Mercurius* példányait, illetve Bessenyei, Faludi, Gyöngyösi (Tempefői egyébként védelmébe veszi a leoninus-író: „Meg lehetne ám a magyar poesisnek azt az atyját, feles piszkái mellett is becsülni”⁴⁹) és a klasszikus triász munkáit pillantja meg. „Én szivemből kívánom, virraszszon a jó isten boldogabb napokat édes nemzetemre, s hallgassa meg az én titkos óhajtásaimat”⁵⁰ – mondja Köteles tiszteletes, s szavaiban akár egy jakobinus papköltő gondolataira is ismerhetnénk.

Rozália tehát a magyar nemzet ügyét szolgáló kivételek körébe tartozik, aki kétszeresen is különös jelenség a XVIII. század végi Magyarországon. Egyrészt mert átlátja a kulturális állapotoknak a nemzet haladásával való összefüggéseit, másrészt mert nőként is vállalja a magyar irodalomért folytatott harcot akkor, amikor a férfi írók helyzete is – miként azt Tempefői (azon túl persze Csokonai) sorsa példázza – kilátástalan. Csokonai más műveiben is szerepeltet „cultura” hölgyeket (pl. Petronella, a *Cultura* című színmű szereplője), de egyikükre sem jellemző az a fejlett irodalmi ízlés és írói öntudat, mint amit Fegyverneki Rozália képvisel. Amíg Bessenyei hősei, Szidalisz és Párménio, világnézeti útkeresésük eszközeül forgatják a könyveket, Tempefői és Rozália magában az irodalomban, az íróként való létezésben találta meg a lehetséges erkölcsös életvezetés formáit.

JEGYZETEK

- 1 Fábri Anna: Az első lépések – férfikísérettel = F. A. „*A szép tiltott táj felé*”. A magyar íróink története két századforduló között (1795–1905), Budapest, 7. p.
- 2 Bessenyei György: Lais vagy az erkölcsi makacs = B. Gy. *Színművek*, Kritikai kiadás (a továbbiakban Kk.), Budapest, 423. p.
- 3 Bessenyei György: A filozófus = B. Gy. *Színművek*, Kk., Budapest, 503. p.
- 4 *Lais* . . . , Kk., 435. p.
- 5 *A filozófus*, Kk., 506. p.
- 6 I. m. 496. p.
- 7 Bíró Ferenc: A látó. Batsányi János = B. F. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 1994, 347–362. p., illetve Bíró Ferenc, Berzsenyi és a felvilágosodás, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1976, 33–37. p.
- 8 Szegedi-Maszák Mihály: A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században = Sz. M. M. *Világkép és stílus*, Budapest, 37–74. p.
- 9 Fábri Anna: „*Fekete hatyúk, fehér csókák*”. Hősnők és íróink a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmában = Szerk. Debreczeni Attila, Folytonosság és fordulat, Debrecen, 1996, 295–309. p.
- 10 *A filozófus*, 513. p.
- 11 Bíró Ferenc: A filozófus. Bessenyei György = B. F. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 1994, 78. p.
- 12 *A filozófus*, 496. p.
- 13 I. m. 496. p.
- 14 Uo.
- 15 I. m. 542. p.
- 16 I. m. 543. p.
- 17 Fábri Anna: Jegyzetek = F. A. „*A szép tiltott táj felé*”, Budapest, 1997, 201. p.
- 18 Alexovits Vazul: *A könyvek szabados olvasásáról*, Pest, 1792
- 19 *A filozófus*, 500. p.
- 20 I. m. 496. p.
- 21 I. m. 499. p.
- 22 Csokonai Vitéz Mihály, Tempefői = Cs. V. M. *Összes Művei*, Budapest, é. n., 1262. p.
- 23 Csokonai Vitéz Mihály: Az özvegy Karnyóné = Cs. V. M. *Összes Művei*, é. n., 1394. p.
- 24 *A filozófus*, 500. p.
- 25 I. m. 497. p.
- 26 I. m. 549. p.
- 27 I. m. 577. p.

-
- 28 Wéber Antal: Kónyi János = *A magyar irodalom története* III., Szerk. Pándi Pál, Budapest, 1965, 62–63. p.
- 29 *A filozófus*, 585–586. p.
- 30 *A filozófus*: Ajánló levél, 493–494. p.
- 31 Kármán József: Uránia I. = K. J. *Szív és elme*, Kolozsvár–Bukarest, 1998, 99. p.
- 32 Bíró Ferenc: A regényíró Kármán József = B. F. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, 1994, 219–233. p.
- 33 Julow Viktor, Csokonai Vitéz Mihály = *A magyar irodalom története* III., Budapest, 1965, 228. p.
- 34 *Tempefői*: 1254. p.
- 35 I. h.
- 36 I. h.
- 37 Rozália nevezei így. *Tempefői*, 1263. p.
- 38 Pukánszky Kádár Jolán: *A drámaíró Csokonai*. Budapest, 1965, 21. p.
- 39 *Tempefői*: 1265. p.
- 40 I. m., 1265–67. p.
- 41 1269. p.
- 42 1270. p.
- 43 1267. p.
- 44 Csokonai utasítása szerint. *Tempefői*, 1266. p.
- 45 I. m., 1282. p.
- 46 1286. p.
- 47 1333. p.
- 48 1319. p.
- 49 1344. p.
- 50 I. h.